

sa i sakrament zbawienia. Studia eklezjologiczne prezentuje oryginalne refleksje J. Królikowskiego i interdyscyplinarność. Czytelnik sięgający po tę pozycję znajdzie nie tylko solidną eklezjologię, ale również zostanie zapoznany z patrystyką, biblistyką, historią Kościoła oraz jego nauką społeczną. Język omawianej publikacji jest komunikatywny nie tylko dla osób zawodowo parających się teologią, lecz także dla tych, którzy poszukują odpowiedzi na nurtujące ich eklezjologiczne pytania. Mocną stroną tej pracy jest również przejrzysty układ treści i klarowność myśli. Należy odnotować, że w omawianej książce brakuje tłumaczenia łacińskich tekstów i zwrotów.

W rezultacie trzeba stwierdzić, że recenzowana praca stanowi jedną z najlepszych współczesnych publikacji poświęconych Kościołowi. Autor przypomniał kapłanom, teologom oraz wiernym świeckim, że ich egzystencja w Kościele to nie biznesowe świadczenie i korzystanie z usług religijnych. Kościół jest rzeczywistością bosko-ludzką, która jednak żyje i działa w określonych kontekstach. Sztuką jest, o czym przypomina w publikacji J. Królikowski, aby boski ideał Kościoła nie sięgnął bruku w imię doczesnych interesów i ideologii, ale zawsze był znakiem obecności Boga w świecie.

Paweł Beyga

Rosino Gibellini, *Meditazione sulle realtà ultime*, Editrice Queriniana, Bologna 2018, ss. 69.

Włoski ksiądz, teolog i filozof Rosino Gibellini (ur. 22.07.1926 r.), długoletni dyrektor od spraw języka w Wydawnictwie Queriniana, któremu zawdzięczamy stworzenie i prowadzenie tak znanych serii, jak „Giornale di teologia” (1966) czy „Biblioteca di teologia contemporanea” (1969), jest autorem licznych publikacji poświęconych Teilhardowi de Chardinowi, Moltmannowi oraz Pannenbergowi. Niewielka rozmiarami książka *Meditazione sulle realtà ultime* dołącza do poprzednich publikacji tego autora, takich jak: *La teologia del XX secolo* (Brescia 1992, 2014⁷), a we współpracy: *Dio nella filosofia del Novecento* (Brescia 1993, 2004²), *Prospettive teologiche per il XXI secolo* (Brescia 2003, 2011³), *Teologia in Asia* (wraz z M. Amaladossem; Brescia 2006) oraz *Antologia del Novecento teologio* (Brescia 2011). Przytoczone tytuły potwierdzają wyraźnie niewątpliwy

wkład Gibelliniego w otwarciu Kościoła i kultury włoskiej na międzynarodową myśl teologiczną.

Prezentowana publikacja, co potwierdza już sam jej tytuł, jest kolejną odsłoną (240) zbioru, który nosi tytuł właśnie *Meditazioni*. Włoskie słowo *meditazione* możemy przetłumaczyć jako „zamyślenie”, „refleksja”, i tak też trzeba ująć całość kształtu rozważanej problematyki eschatologicznej. Gibellini, chcąc zwrócić uwagę na niezwykle ważną rolę eschatologii, a przy tym pozostając świadomy, że jest to wielka tajemnica wiary, daje więc jej krótki, bo składający się zaledwie z siedmiu rozdziałów, zarys. W spisie treści, w przeciwieństwie do tradycyjnych ujęć eschatologii, nie znajdują się ani podział na eschatologię indywidualną i ogólną albo powszechną, ani – co za tym idzie – poszczególne. Myśliciel z Gambaro wychodzi z założenia, że rzeczy ostateczne są ze swej natury „krótkim wykładem”. Mając je na uwadze, włoski teolog i filozof przywołuje znamienne słowa św. Teresy z Lisieux „wchodzę w życie” oraz teologa i pastora protestanckiego Dietricha Bonhoeffera „To jest już koniec; dla mnie to jest początek życia”, które najlepiej wyrażają chrześcijańską odpowiedź na zagadkę i rzeczywistość śmierci. W ten sposób „krótki wykład”, „wyznanie”, „stwierdzenie” staje się „wykładem długim”, który nazywa się eschatologią i jest wyrazem odpowiedzialności, jaką ma teologia wobec indywidualnego człowieka, kultury i społeczeństwa.

Krótko i dość syntetycznie w rozdziale drugim (*La svolta escatologica nella teologia del XX secolo: un excursus storico*) przedstawia Gibellini zwrot eschatologiczny, jaki dokonał się w teologii w XX wieku. Zwrot ten wzięł początek z teologii ewangelickiej (znamienną rolę odegrali tu m.in.: Johannes Weiss, Karl Barth, Rudolf Bultmann, Charles Dodd, Oscar Cullmann), a w teologii katolickiej objawił się dopiero w latach pięćdziesiątych XX wieku. Do tego czasu traktat *De novissimis* był raczej, jak zauważa Yves Congar, „rodzajem fizyki rzeczy ostatecznych” (np. *Katholische Dogmatik nach den Grundsätzen des heiligen Thomas* [Münster 1917], niemieckiego teologa Franza Diekampa). Początek odnowy widać już w *Mysterium Salutis*, składającym się z pięciu tomów opracowanych w latach 1965–1976. Karl Rahner w 1954 roku stworzył serię „Schriften zur Theologie”, a jego uczeń, Johann Baptist Metz, starał się podejmować dialog z Jürgenem Moltmannem. Nowy duch eschatologii prezentują już: Hans Urs von Balthasar, Edward Schillebeeckx, Gisbert Greshake, Joseph Ratzinger, Gerhard Lohfink czy Franz-Joseph Nocke.

Choć eschatologia ma zawsze do czynienia z końcem, to jednak sama w sobie, w swym przedmiocie, w swej treści, nie ma końca jako tematu, ale odnowienie, przekształcenie, ponowne stworzenie wszystkich rzeczy. W ten sposób podstawową zasadę eschatologii można sformułować: „na końcu, nowy początek”. O ile apokaliptyka strzeże chrześcijańską nadzieję przed płytkim optymizmem, to

eschatologia buduje ją, przypominając, że „na końcu” jest *novum*, „nowy początek”, a nie zanurzenie się czy zatracenie w cyklu natury.

ks. Sylwester Jaśkiewicz

Alberto Maggi, *L'ultima beatitudine. La morte come pienezza di vita*, Editrice Garzanti, Milano 2017, ss. 139.

Alberto Maggi (ur. 6.11.1945 r. w Ankonie) jest włoskim bratem zakonnym Zgromadzenia Sług Najświętszej Maryi Panny (serwici) i znanym biblistą. Studiował na rzymskich uczelniach Marianum i Gregorianum oraz na jerozolimskim École Biblique. Od 1995 roku prowadzi wraz ze współbratem Ricardo Pérezem Centrum Studiów Biblijnych „Giovanni Vannucci” w Montefano w regionie Marche w środkowych Włoszech. Maggi jest autorem licznych publikacji. Obok prezentowanej książki do jego najnowszych dzieł należą: *Di questi tempi: Un inno alla vita per riscoprire la gioia di ogni giorno* (2018), *Chi non muore si rivede. Il mio viaggio di fede e allegria tra il dolore e la vita* (2012), *Versetti pericolosi. Gesù e lo scandalo della misericordia* (2011), *La follia di Dio. Il Cristo di Giovanni* (2010), *Il mandante. L'assassinio del Cristo secondo Giovanni* (2009).

Książka o śmierci włoskiego biblisty jest niezwykła z kilku względów. Przede wszystkim należy podkreślić, że choć dotyczy ona problematyki śmierci, to jednak jest to w istocie książka o życiu. Rozważania o życiu z perspektywy śmierci dzieli Maggi na cztery części, kompletując je prezentacją, wprowadzeniem, przypisami, bibliografią i podziękowaniem. Poszczególne części nie mają odrębnych tytułów, co mogłoby wskazywać na nieuporządkowanie materiału. W istocie jednak Maggi prowadzi czytelnika, tj. odsłania przed nim wciąż nowe przestrzenie, wychodząc oczywiście od tych najbardziej znanych i zapewne doświadczanych przez większość ludzi, jakimi są rozstania ze zmarłymi. Już w punkcie wyjścia, w samej prezentacji, Maggi dzieli się swoim niezwykłym przeżyciem, jakim była dla niego niespodziewana trzymiesięczna obecność w szpitalu i „walka o życie”. Był wtedy, jak sam wyznaje, właśnie w trakcie pisania książki o ostatnim błogosławieństwie, a więc o śmierci jako pełni życia. W ten sposób – reasumując swoje osobiste przeżycie – mógł sam się przekonać, co to znaczy umierać, co więcej, ze śmiercią, która była raczej teoretyczna i odległa sam wszedł w dialog.